# MALTHUS

Soha tudományos tárgyilagosság igényével megírt elméleti mű nem keltett akkora érdeklődést és nem váltott ki egyúttal olyan felháborodást, mint Malthus több száz oldalas, számos kiadást megért, tucatnyi nyelvre (köztük magyarra még 1902-ben) lefordított népesedéselméleti főműve: az *An Essay on the Principle of Population* (Tanulmány a népesedés törvényéről), melynek első angol kiadása 1798-ban jelent meg.

Bár tételeinek többsége még életében hamisnak bizonyult, Malthus neve elválaszthatatlanul összeforrt az utóbbi 200 év népesedéstörténetével, s a népesedés mai, korszerű problémáiról sem lehet Malthus kihagyásával vagy megkerülésével írni, mert lényegében ő volt az, aki a létfenntartási eszközök termelése – a gazdasági növekedés – és a népesedés közötti kölcsönhatást felismerte.

Carlyle, a történész epésen, de igen találóan „a gyászos [közgazdaság-] tudomány három nagytiszteletű professzorának" nevezte Smith-t, Ricardót és Thomas Robert Malthust, ezzel is jelezve művük szoros összefüggését, együvé tartozását. Bár a *gyászos* jelzőre Malthus jobban rászolgált, mint társai, vessünk bevezetőül egy-egy pillantást a smith-i és ricardói alaptételekre is.

Adam Smith 1778-ban megjelent főművében, *A nemzetek gazdagságá*ban az anyagi érdek – a profit – irányította, piacgazdálkodás mechanizmusát vette bonckés alá; azt a mechanizmust, mely miközben viszonylagos árubőséget teremt, igazolja a nyakló nélkül érvényesülő „szociál-darwinizmust", felnőttek és gyermekek lelketlen kizsákmányolását és az *élhetetlen* kisember kíméletlen eltaposását.

Smith – kortársaival egyetértve – a jólét egyetlen és végső forrásának a föld terményeit tekintette: „A késztermékek mennyisége – olvashatjuk *A nemeztek gazdagságá*ban –, amelyet a városlakók a falusiaknak eladnak, szükségszerűen megszabja a városiak által vásárolt nyersanyag és élelmiszer mennyiségét. Tehát mind foglalkoztatottságuk, mind megélhetésük csak abban a mértékben nőhet, ahogy nő a falvak kereslete a késztermékek iránt; ez a kereslet pedig csak a földjavítás és művelés kiterjedésének arányában, növekedhet."

Smith tanítványának és követőjének, Ricardónak *vasbértörvény* néven ismert elmélete sokat javított a munkásait kiszipolyozó – egyébként jámbor, vallásos érzelmű – tőkés lelkiismeretén. A vasbértörvény szerint a munkás hosszabb távon csakis azt a létminimumot keresheti meg, mely önmaga és családja életben maradásához szükséges. Ha ugyanis ideiglenesen magasabb munkabért kapna, akkor több utódot fog nemzeni, és ez esetben egyfelől több száj etetéséről kell gondoskodnia, másfelől a felcseperedő utódok piacra kerülő munkaereje ismét lenyomja a munkabért.

E két elmélet kiegészítésére vállalkozott Th. R. Malthus anglikán lelkész (1766–1834), aki ugyan már az első ipari forradalom kibontakozásának korában élt – kortársa volt a gőzgépet forradalmasító James Wattnak, Jacquard-nak, a szövőgép konstruktorának és Robert Fultonnak, az első gőzhajó megépítőjének –, mégis a hagyományos Európa gyermekének tekinthető, az ipari forradalmat megelőző kor fiának, aki valamennyi elődjéhez és számos kortársához hasonlóan szintén kizárólag a föld terményeit tekintette mindennemű anyagi vagyon kizárólagos mércéjének.[1] Malthus 1798-ban az *Essay…* első kiadásában megfogalmazott, haszonisten mindenhatóságát meghirdető alaptétele, mely a feltörekvő – ál-

szemérmes szemforgatást még alig ismerő – kapitalizmus egyik kedvenc közhelyévé vált, így hangzott: „Az olyan embernek, aki egy máris túlnépesedett világban született, ha csak nem tartják el szülei, s a társadalomnak nincs szüksége a munkájára, nincs joga még a legkisebb élelemadagot sem követelnie, és lényegében felesleges. Nem terítettek számára a természet nagy asztalánál…”*

## TÚLNÉPESEDÉS

Valóban túl volt-e népesedve a Malthus korabeli Anglia? Viszonylag igen. Erzsébet királynő korában, a XVI. század második felében Anglia lakossága (Írország és Skócia nélkül) megközelítette a 4,5 millió főt, az 1688-as „dicsőséges forradalom” – a polgári rend diadala – idején pedig az 5,5 milliót.[2] Ez egy négyzetkilométerre számítva 27, illetve 37 léleknek felel meg, s Dél-Angliában ennél is jóval nagyobb volt a népsűrűség. Franciaországban a forradalom kitörésének évében mintegy 50-en élhettek egy négyzetkilométeren.

1665-től kezdve az egyre szigorúbb vesztegzáraknak és más egészségügyi intézkedéseknek köszönhetően sikerült távol tartani a szigetországtól a pestist.[3] Főleg ennek, s részint más okoknak köszönhetően a XVIII. században a brit szigetország és különösen Anglia népe gyors gyarapodásnak indult. Az alábbi néhány, csupán Angliára vonatkozó adat jól jellemzi a végbement folyamatot:[4]

* Később, a közszemérem fokozottabb érvényesülése rákényszerítette Malthust, hogy főműve újabb és újabb kiadásaiból mind ezt, mind a többi megbotránkoztató mondatot kihagyja; ezért a magyar fordításokban hiába is keresnők az itt és a későbbiekben idézett *ilyenszerű* malthusi szövegeket.

| Év | Népességszám (1000 fő) |
|---|---|
| 1700 | 5,833 |
| 1750 | 6,253 |
| 1770 | 7,124 |
| 1780 | 7,580 |
| 1790 | 8,216 |
| 1801 | 9,168 |

A gyorsulás szembetűnő: a század első felében a népesség mindössze 7 százalékkal, 418 000 fővel gyarapodott, a század második felében a gyarapodási többlet már közel 3 millió lélek, kevés híján 50 százalék.

A növekvő gyarapodással egyidőben gyorsult a műszaki fejlődés. A manufaktúrák helyébe lépő gyárüzemek termelését nem szorította többé szűk korlátok közé a régebbi korok kezdetleges technikája. Minden egyes újonnan összeszerelt és munkába állított gőzgép lóerőben kifejezett munkateljesítménye sokszorosan meghaladta az azelőtt egyedül rendelkezésre álló emberi és állati munkaerőt. Ennek következtében – annak ellenére, hogy a termelés üteme, a tőkefelhalmozás; a termelt javak mennyisége gyorsan és úgyszólván megállás nélkül emelkedett – a munkaerőigény, a munkakínálat nem tartott lépést a városokba özönlő tömeggel. Ezért a munka nélkül, tétlenül lézengő, közadományból tengődő városi szegénység száma úgy nőtt, mint eső után a gomba.

## ANGLIA MALTHUS KORÁBAN

Mire alapozta tételeit Thomas Robert Malthus? Mindenekelőtt a történelmi tapasztalatra. Ez a tapasztalat – Keynest idézem – azt tanította, hogy kisebb-nagyobb agrár-műszaki forradalmak a régebbi korokban is lezajlottak, és minden ilyen forradalom nyomán kimutathatóan megnőtt a létfenntartási eszközök termelése; de

az anyagi termelés: terén elért javulást minden esetben csakhamar semlegesítette a gyorsuló gyarapodás. Ezért az elmúlt 4 vagy 5000 esztendőben a világ civilizált központjaiban élő nagy tömegek életszínvonala nem emelkedett jelentősen.[5]

Valahogy így láthatta ezt Malthus is, és lényegében aligha láthatta volna másként. A történelmi tapasztalatot – jegyzi meg J. K. Galbraith – már csak azért sem lehetett sutba dobni, mert az ipari forradalom korai éveiben a növekvő gazdaság hozama igen egyenlőtlenül oszlott meg. Ha valami egyáltalán lelkesedést válthatott volna ki, az legfeljebb az újdonsült vállalkozók növekvő vagyona lehetett volna, semmi esetre sem a termelő munkások javuló sorsa. A gyárak, a nyersanyagok, vasutak, bankok urai ekkortájt építették hivalgó palotáikat, melyek oly jól jellemzik a XIX. század gazdagsági viszonyait. A munkások ugyanakkor sötét és egészségtelen, zsúfolt és szennyes odúkban laktak, és a misszionáriusok meg a társadalmi reformereik önnön bátorságukra büszkén járták be olykor a munkásnegyedek csatakos sikátorait. Fiatal és öreg kora reggeltől késő estig éhbérért robotolt a gyárakban. Angliában a XIX. század első felében mind az össztermék mennyisége, mind az egy személyre jutó termékenység gyorsan nőtt. A jómódú emberek száma még gyorsabban. Tagadhatatlanul – különösen a század közepe tájától kezdve – nőni kezdtek a reálbérek is. De a nagy tömegek helyzetének javulása korántsem tartott lépést az ipari és kereskedelmi vagyonok gyarapodásával." Bár a szegény nem volt már éppen olyan szegény, mint azelőtt, a viszonylagos elszegényedés, a bérmunkából és a tőkehozamból élők közötti szakadék tovább mélyült.[6]

Emellett Malthusnak és forradalmárnak éppenséggel nem nevezhető társainak – a marxista szakirodalom „vulgáris közgazdászoknak"

szokta nevezni őket – eszük ágában sem volt szakítani koruk uralkodó valláserkölcsi felfogásával és szellemével: azzal az axiómának tekintett bibliai közhellyel, mely szerint e „tövist és bogáncskórót termő” földi, siralomvölgyben az eredendő bűnben fogant ember arra ítéltetett, hogy „orcája verítékével keresse kenyerét”. Ez annyit jelent, hogy az ember örök nélkülözésre van kárhoztatva, helyzetén tartósan nem lehet, következésképp *nem is kell* változtatni.

## MEGELŐZŐ ÉS POZITÍV FÉKEK

Malthus tényként fogadta el azt a később Darwin által is megerősített – de az újabb állatlélektani kutatások tükrében már nem helytálló* – állítólagos természeti törvényt, mely szerint „minden állati lény állandó törekvése, hogy a rendelkezésére álló élelmiszermennyiségen túl szaporodjék”. Miután, hazájában és más országokban is tanulmányozta az emberi népesség számszerű alakulását, Malthusban – számos elődjéhez hasonlóan és számos kortársával egyetértésben – az a meggyőződés, alakult ki, hogy maga az emberiség is abszolút túlnépesedésre „törekszik”, mert „a nemek közti szerelmi hév” olyan „hathatós hajtóerő”, amely gyors és állandó növekedést biztosít mindaddig, amíg a gyarapodás „valamilyen komoly akadályba nem ütközik”. Akadályt pedig Malthus – mint az előbbiekben is utaltam rá – csak egyfélét ismert: a földből kitermelhető mezőgazdasági, termények maximális mennyiségét.

* Különböző állatfajok – mint arról még máshol is lesz szó – változatos módszerekkel korlátozni képesek termékenységüket, és bizonyos körülmények – például területi túlzsúfoltság esetén – korlátozzék is. (Lásd Konrad Lorenz idevágó tanulmányait.)

Mi történnék abban az esetben, ha a rendelkezésre álló létfenntartási eszközökre nehezedő nyomás következtében nem lépnének nyomban működésbe a „megelőző és pozitív fékek”? Előbbieken Malthus a születések számának önkéntes korlátozását, utóbbiakon a „bűn” (gyilkosság, háború) és a „nyomor” (éhhalál) okozta magas halálozási arányszámot értette.

Ha a „fékek” nem lépnének működésbe, akkor minden házaspár legalább négy gyermeket hozna, a világra és nevelne fel, s ezek a maguk során további négyet-négyet. Az emberiség tehát, „amennyiben a környezet nem támaszt ellenállást, minden 25 esztendőben megkétszereződik, vagyis mértani haladvány arányában szaporodik (úgy mint 1, 2, 4, 8, 16, 32 ...)”

Hogyan alakulhat ugyanakkor legkedvezőbb esetben a mezőgazdasági termelés? A csökkenő földhozam elméletéből kiindulva – melyet Ricardo, majd John Stuart Mill fejtett ki részletesen (és Marx megcáfolta) –, Malthus úgy vélte, hogy „a föld jelenlegi állapotát véve tekintetbe”, a mezőgazdaságból eredő létfenntartási eszközök termelése „a legnagyobb emberi szorgalom esetében sem szaporítható gyorsabban, mint számtani haladvány arányában (úgy mint 1, 2, 3, 4, 5, 6 ...)”. Más szóval, ha a földhozam az első évben akár meg is kétszereződhet, a következő évben már csak a felével növekedhet, majd harmadával, negyedével, ötödével és így tovább. Az emberiség arra irányuló „törekvése” tehát, hogy a létfenntartási eszközök növekedését egyre fokozottabb mértékben meghaladó sebességgel gyarapodjék, szükségszerűen nyomort, járványos betegségeket, háborúkat von maga után.

Ezeket elkerülni csak a megelőző fékek tudatos alkalmazásával: késői házassággal, a házasságon belüli önmegtartóztatással lehet. Malthus mint papi ember, vallási meggyőződésből

ellenezte a terhességmegelőzés vagy -megszakítás bármilyen fajtáját.

Amennyiben a megelőző fékek nem bizonyulnának eléggé hathatósaknak, akkor szükségszerűen működésbe lépnek – éhínség, járványok, háborúk formájában – a pozitív fékek, amelyek elsősorban a szegénységet sújtják, az ő soraiból szedik áldozataikat.

*

Kikocsizott-e Malthus tiszteletes a parókiák születési és halálozási anyakönyveinek tanulmányozása közben valaha is a londoni szegénynegyedekbe? Nem tudhatjuk. Ám ha járt ott – és feltételezhető, hogy járt –, akkor alighanem szemébe ötlött a hasonlóság az East End meg a Cheape Side és az akkoriban világhírnévre szert tett párizsi Saint Antoine negyed, a forradalom radikálisainak fellegvára között, S osztályhelyzeténél fogva Malthus grófja alighanem szorongó szívvel gondolt arra a forradalomra, amely a közel 26 millió lelket* – Anglia és Wales népességének háromszorosát – számláló Franciaországban tört ki kerek 9 esztendővel az *Essay* első fogalmazványának közzététele előtt. A félelem nem kedvező talaja a tudományos tárgyilagosságnak, olykor a humánus ítélőképességnek, az emberséges szemleletnek sem. Talán így magyarázható Malthusnak az az indítványa, hogy amennyiben a szegénység nem mond le „önként” a túlgyarapodásról, akkor „megfelelő eszközökkel” rá kell erre kényszeríteni. Ilyen eszköz mindenekelőtt az, hogy véget vetnek az éhező és munka nélkül tengődő szegények istápolásának, hatályon kívül helyezik a még Erzsébet királynő idejé-

* 1710 és 1789 között Franciaország azelőtt nagyon lassan gyarapodó – a XVII. században éppenséggel visszaeső – népessége 18 millióról 26 millióra emelkedett; több történész ebben látta, a forradalom kirobbanásának egyik közvetett okát.

ben, a XVI. században hozott „szegény-törvényt”. Jellemzésül hadd idézzem Malthus néhány idevágó, különösen ellenszenves és kegyetlen mondatát:

„A szegénytörvény maga támasztja azokat a szegényeket, akiket segélyez.”

„A gazdagoknak nem áll hatalmukban sem foglalkoztatni, sem táplálni a szegényeket, következésképp ez utóbbiaknak, a dolgok természete folytán, nincs is joguk ezt megkövetelni…”

„A szegénynek csak annyira van joga eltartatni magát, amennyire joga van ezer évig élni!”

Összegezve az elmondottakat, a malthusi álláspont valahogy így fogalmazható meg: ha a szegényeket továbbra is istápolják, akkor addig szaporodnak, amíg végül *senkinek* sem jut többé elegendő élelem. A szegényeknek tehát „távozniuk kell”.

„Aki nem távozik önként, azt majd elragadja a halál!”

## A KORTÁRSAK ÉS AZ UTÓKOR

Népesedéselméleti műve valamennyi későbbi kiadásából Malthus – mint említettem – kihagyta a megbotránkoztató mondatok dandárját, sőt úgyszólván átírta az egész könyvet. A kiadások sokasodó száma a malthusi mű iránti szokatlan érdeklődést tanúsította, a bírálatok zömmel szenvedélyes hangneme viszont azt a felháborodást, melyet értékítéletei kiváltottak.

Szemléltetőül hadd álljon itt néhány példa.

Coleridge, a költő – Malthus egykori diáktársa a cambridge-i Jézus-kollégiumban, – „az emberiség szégyenének és gyalázatának” bélyegezte a malthusi népesedéselméletet. „Ünnepélyesen kijelentem – mondotta –, hogy egyetlen tudatlanságból, gyöngeségből vagy

káros szenvedélyből fakadó tévhit, szekta vagy pártütés sem gyalázta meg oly mértékben az emberiséget, mint az *Essay.*”[7]

Nem kevésbé felháborodott szavakkal utasították vissza Malthus reakciósnak bélyegzett nézeteit az utópista szocialisták, köztük: Owen és Proudhon. Az előbbi ezt írta: „Nem fogadom el, hogy túlnépesedésről beszéljenek addig, amíg minden tenyérnyi földet nem művelnek meg úgy, mint egy kertet.” A robbanékonyabb természetű Proudhon így nyilatkozott: „Egyetlen felesleges ember van csak a földön, s az maga Malthus úr!”[8]

Marxot is mindig elragadta az indulat, valahányszor *A tőké*ben vagy másutt Malthusról írt.

„Malthus elmélete – olvashatjuk például *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*ban –, amely egyébként nem az ő találmánya, hanem amelynek dicsőségét elsajátította azzal a papos buzgalommal, amellyel meghirdette, tulajdonképpen csak a hangsúllyal, amelyet vetett rá – két oldalról jelentős: 1. mert a tőke brutális nézeteinek brutális kifejezést adott; 2. mert a túlnépesség tényét valamennyi társadalomformára nézve *állította.* Bizonyítani nem bizonyította, mert nincs kritikátlanabb valami, mint az ő történetírókból és útleírásokból tarkán összehordott kompilációja…”[9]

*

A történelem sajátos fintora, hogy Malthus akkor adta ki népesedéselméleti művét – amely örökre ellenszenvessé tette nevét mind kortársainak java része, mind az utókor szemében –, amikor az események logikája már éppen nem engedelmeskedett többé sem közgazdásztársai feltételezéseinek, sem a tapasztalatokból eredő elvárásoknak. A kibontakozó ipari forradalom nyomán éppen Malthus korában kezdett kialakulni az az új gazdasági rend, amelyben egy-

részt az ipari termelés bizonyos fokig függetleníteni tudta magát a mezőgazdaság termékeitől (gondoljunk például a tűzifára, mely azelőtt még a vasolvasztásnál is nélkülözhetetlen volt), másrészt a mezőgazdasági gépek, műtrágya, rovarirtók, állategészségügyi technikák, orvosságok stb. formájában pozitív visszacsatolás jött létre az ipar és a mezőgazdaság között, és ez végül is a mezőgazdasági termelés jelentős növekedéséhez vezetett. Ugyanakkor, jóllehet a magasabb életszínvonal eleinte valóban csak a „pozitív fékeket" lazította meg és a halálozások számát csökkentette – előidézve ezzel a XIX. század demográfiai forradalmát –, a halálozások, különösen a gyermekhalandóság csökkenését csakhamar nyomon követte a születések számának lemorzsolódása is. A tetemesen megnövekedett népesség – Malthus elképzeléseivel és félelmeivel szöges ellentétben – nem gyakorolt egyre elviselhetetlenebb nyomást a meglévő létfenntartási eszközökre, hanem ellenkezőleg, ezeknek az eszközöknek a termelőjévé és egyúttal fogyasztójává vált, ami végül is a növekedési arányok radikális megváltozásához, hovatovább felcserélődéséhez vezetett: a fejlett iparú államok termelése kezdett el mértani, ugyanezeknek az országoknak a népessége pedig számtani haladvány arányában növekedni.

Igaz, hogy amíg a fejlődés eljutott idáig*, addig például Anglia lakossága (1801 és 1914 között) nem egészen 9 millióról 37 millióra nőtt, az egész egykori szigetországé pedig, Skóciával és Írországgal együtt az 1800 évi 16 millióról 47 millióra, jóllehet időközben mintegy 21,5 millió lélek hagyta, el az országot és telepedett meg a tengereken túl. De az is igaz, hogy ennek a rendkívül gyors fejlődésnek a zökkenés-

* A gyors gyarapodás korszaka az iparilag fejlett országodban az első világháborúval zárult le.

mentes voltát az egykori gyarmatok és dominiumok mintegy, 400 millió főnyi népességétől származó extraprofit biztosította. Ma az Egyesült Királyság lakosságának száma 60 millió, az Ír Köztársaságé 3 millió, az Amerikában, Ausztráliában, Nagy-Britanniában élő íreké kb. 10 millió. Anglia népessége 1976 óta fogyóban van.

*

A gyarmatoknak a második világháborút követő felszabadulása és ezzel párhuzamosan a tudományos-technikai forradalom világméretű kibontakozása, s különösen az orvostudomány terén végbement robbanásszerű fejlődés napjainkban – köztudottan ismét merőben új helyzetet teremtett. Ma az egész világot foglalkoztatja az a feszültség, amely adott körülmények között a kellőképpen, nem szabályozott emberi termékenység és a létfenntartási eszközök termelése (gazdasági növekedés) között támadhat, és amelyre eddig még nem találtak kielégítő megoldást. E feszültség Malthus ellenszenves – a korai kapitalizmus feltörekvő rétegeinek érdekeit szem előtt tartó – „racionalizmusát" ugyan semmivel sem tette elfogadhatóbbá, de annak elismeréséhez vezetett, hogy ő volt az, aki a népesedés és a létfenntartási eszközök termelése közötti kölcsönhatást felismerte. S ha következtetéseivel nem is érthetünk egyet, elmélete mégis nyeresége volt és maradt mind a politikai gazdaságtannak, mind a demográfiának.